

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԵ. ՏԱՐԻ 1923

Տարեկան 50 ֆր. = 4 դր. = 1 ստերլինգ:

ԹԻԻ 11-12
ՆՈՅԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԵՐ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԱՐԱՆԷՋՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Երաժշտությունը շնագրի կամ շնաստուածները լայն ապացույցի պէտք չունի, Եզնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը: որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուս եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արալէզ¹ կամ Արլեզ, մինչդեռ Եղիշէ իւր

Հարցմունքներուն մէջ¹ եւ Վանական վարդապետ² Յարալէզ ունին: Մատենագիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ Էմին³ եւ Բասմաջեան⁴ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալէզ ձեւը կը պաշտպանեն իրրեւ ուղիղն ու սկզբնականը, համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող: Էմին ուրիշ երկասիրութեան⁵ մը մէջ մինչեւ անգամ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արգէն տուած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ յար լիզուլ զմեռեալն եւ կենդանայ եւ կոչի Յարալէզ»: Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան⁶ վերագոյն գրուած

¹ Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. XX).

² Արլեշան, Հին հաւատք, 1910, էջ 194:

³ Պատմութիւն Ս. Խորենացւոյ առում, է. Թրգմ., էջ 256:

⁴ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալէզացի վեհեակի, 1898:

⁵ Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանոսութեանց գաղղ. է. Թրգմ., Արմաշ 1875, էջ 45:

⁶ Երգիկ 1895, էջ 601—602:

¹ Արալէզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի, «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք», որպէս եղջերուաբաղն եւ արալէշ. «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալէշ», Վ. Ենեւիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

մեկնութիւնը միշնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հոչակելը, քանի որ Ե՛ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մէնէլիշեան դիտած է՝ «Յարալէզն ըստ կազմութեան շատ նոր բառ է»¹։ Այսինքն՝ «յար» բառը «մշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարազուարճ, յարաբուղի եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

Էմին² եւ Բասմաջեան³ Արալէզ ձեւէն կը խորշին մասնաւորապէս անոր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալէզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացնէին, իրր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար Էմինի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ զօյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր որեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալէզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւադուութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Ե՛ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ Արա լիզող երկնային շիկներ կը հաս-

կրնային: «Առլեզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն աւելի գործածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդու ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը¹, միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիգական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միշնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւր իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ: Արալէզներու առասպելն ալ այս յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անոնս պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շունը պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական աւանդութեան² համաձայն մինչեւ անգամ Արէլ շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս աւանդութեան վրայ կոթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Բիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները իւրաքանչիւր իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Սենեքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով ազեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Աթէնք եւ մինչեւ իսկ Հռոմը. կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերա-

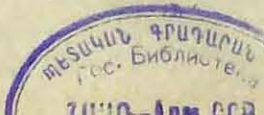
¹ Հանգ. Ամս. 1898, էջ 26:

² Հնախօսութիւնք, էջ 47:

³ Հետազոտութիւն, էջ 5:

¹ Կրօնի ծագումը, էջ 314—316:

² Bochart, Opera omnia I. 679.

սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի ճշգրտագին էին, որ եթէ յղի կին մը մեռնէր, դիակը երկու շաւն նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մէջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն մը եւ արգիլեալ էր զայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ Գարեհ Ն. պատգամաւորութիւն առաքեց Կարբեդոնացւոց՝ զանոնք շան եւ մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար², սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն, Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա բուռած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը Սարամա դիցուհին³: Շատ նման է այս առասպելին յուսկան շեկատէ դիցուհւոյն մասին աւանդուածը. շեկատէ մահուան դիցուհի մըն է, որուն կ'ընկերանան ղիւսական շներ եւ ինքն իսկ կը բաշտայ եղբր, որ պաշտամունքի միջոցին շուն յորջորջուի⁴:

Այս համեմատական բաղմամբիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղբսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիւրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաշեան Արալեղներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբարբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ», «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկուլու» = Ուտիչ, «Իկուլուա» = Կորզիչ եւ «Իլթեբու» = Յագեցու-

ցիչ անուններով¹: Ասոնք Արալեղներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ» զմեռեալս (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաշեանի մտադրութեան վրեպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բաղմամբիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ագոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շուն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մասերը քովէ քով բերելու, այսինքն՝ զայն կենդանացընելու մէջ, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբարբելական քաղաքակրթութեան հետ չփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը:

Անանուն իբրեւ հատկոտորներու կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար խորինացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ եւ կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարութիւն կ'առնու պարզապէս ցանկաւոր Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակադրուելով՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չըսուիր: Արդ Անանունի եւ խորինացոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը գոհացում կու տան եղնիկ եւ Փաւստոս: Չափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր: Իրենց խօսքերը աւելի աղծական եւ թուոցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափ իբրեւ սոյոյ գ'իմանանք որ Արայ միայն սիրունող էր ըմբռնուեր, այլ եւ պատերազմասէր, կորովի եւ քաջ: Թէ յառաջին ժա-

¹ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

² Յուս. 18, 1, 10.

³ Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, I, 2, p. 317.

⁴ Preller, Griechische Mythologie I, 326.

¹ Հետազոտութիւնք, էջ 4:

մանական արալէզք լիզէին զվերաւորս եւ ողջացուցանէին, կ'ըսէ Եզնիկ, ո՞չ նոյն պատերազմունքն են եւ նոյնպէս վերաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, ղիւցազունք էին, եւ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմէլէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանձնի ճակատ մտեալ էր, եւ վեր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդաւ Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եդին ի տանիսն աշտարակի միոյ. ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, առեալք իջանն եւ յարուցանեն զդաւ¹, Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առեղծները աստուածներուն շրջանին միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կուտային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կուզէ: Սակայն սոյն հակասութիւնը պարզ երեւութական է. ժողովուրդը հաւատարմէն Առեղծներու լիզելով յարութիւն առնելու միայն մէկ դէպք զիտէր, բայց միւս կողմանէ նոյնին վերստին կրկնուելու հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամեն պարագայի մէջ թէ Եզնիկի եւ թէ Ամեն պարագայի մէջ թէ Եզնիկի եւ թէ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առեղծներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնելու համար իբր պայման սովորականէ դուրս ղիւցազնութիւն եւ քաջութիւն կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ չէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշգրտու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Թունական Հերակլէսի մահն ալ եղբարկան էր, բայց իր աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալոր

եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու չենք իջնար, քանի որ յաջորդ զլիւսն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղենք: Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն քաջ որսորդ մը. Գիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր շունը: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ) օգնութեամբ կը հաշածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները¹, Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Թունաց քով թերեւս ամենէն աւելի Արէսի առասպելին մէջ ազդեցիկ դիրք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղուպոնէսի մէջ աստուծոյն զոհուող անասուններուն զլիւսաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն էին, անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ շան պատկերը²:

Մահուան տեսագծով շունը աւելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Գուցուած է, որ Ղիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր³: Հետեւաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարելը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբռնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ ահազող չար էակ մը ըմբռնուած է, որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդու սատեսական կեանքը ոչնչացնող կամ գեթ ոչնչացնելու նպատակով է աւելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի է որսական շունը՝ ըլլայ այն իրական կամ դի-

¹ Արոնի ծագում մ եւ Գիցաբանութիւն, էջ 307--308:

² Pauly III, S. 1480.

³ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. II, 286.

ցարանօրէն ըմբռնուած: Կ'ապրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետէն վերստին կենալի աշխարհն կը բերեն, մահուան տեսագծերով ճոխացուած ըլլալով հանդերձ, միշտ բարի եւ երկնային էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ ուրիշ առթիւ իմ կողմանէս հրատարակուած զօրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ բնութեամբ եւ թէ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացնեն անոր շղթաներն քակելով, վերքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն երբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարեւոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դժուար չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թուոցիկ ակնարկութիւններով կարծել կուտան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն»¹, Էլիանոս կ'ըսէ՝ «վիրաւորուածները (= շները) գեղը փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան»², շները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Վուկասու Աւետարանին (Ժ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերուն եւ պրպտումներուն անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ կենդանութիւն տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած Ռսիրիսի գէպքը թերեւս տկար կուտան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանի ուրիշ առթիւ ըսածը թէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ունէր, որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց»³, լոկ անձնական ենթադրութիւն է, վասն զի ըստ արձանագրութիւններու՝ դիակներու կենդանացնողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ շները: Եթէ միտ գնենք Baudissin-ի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ՝ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին

առաջին եւ սովորական իմաստն է ըժշկել, բուժելովն երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացնել», կամ յարութիւն տալ»¹: Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ զուտ հայկական: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին սկզբնականութեան վրայ կը տարակուսիմ. եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը զօրանայ, եթէ նկատողութեան առնուէր մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հասկացումը, ուր Արայ կը կենդանանայ այրուելու համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, միջդեռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ինչ պատճառ ունէր զայն չսիշելու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կամ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կամ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ եւ կամ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արալէզներու նկարագրին ստացան հայ հողին վրայ զօրութեամբ զարգացման ներքին յառաջատուութեան (Prozeß) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին որեւէ ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնք՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հնուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կուտան կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզ-

¹ Bochart, Opera omnia, I, Index p. 72.

² Ael. De Animalibus 8, 9.

³ Բասմաջե 1903, էջ 238:

ներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր, բայց մտադրու-
թեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա-
տարակած զրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացոյ շնիկ-
ները չորս են, ինչպէս չորս են Մարգուկի շնիկ-
ները, Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական
դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանա-
գրութիւններով, որոնք Մարգուկի դիցաբա-
նական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ
տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բարեկոնի մէջ
անոր պատուոյն համար նոր տարւոյ առթիւ կա-
տարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները
աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասուրա-բարեւագէտ Zimmern գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն¹, Բէլ-Մարգուկ լեռան ետեւ² այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ մթին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղբին մէջ (Բա-բելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կինը Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, կղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կենքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս աղատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհա-ծնութեան շրջանին Տիամատի գէմ տարած յաղ-թանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բա-բելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերա-հաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պա-մարգուկի յօրինուած աշխարհածնութեան տիւ Մարգուկի յօրինուած աշխարհածնութեան տարբերակ երգը, կը փառաբանուէին անոր քա-ղաքործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մար-դասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

Ներկայացրել են:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բարելացի իմաստուն մը հին կտակարանի Յորին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիքական խեղճ եւ հիւանդագին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը հասցոյցած են եղբոր Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դա-

տուին, Մարգուկ ստրկութեան նշանը իր ճակատէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամետի պետին ձեռքէն, որ պատրաստուած է իր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարգուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարգուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարգուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտույի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասոնք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղբոր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարու-
թիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ իր կնիւղ օգ-
նութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յա-
րութիւն կուտայ, ուր իրեն գործակից է նոյն-
պէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շնորու-
մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի
յարութեան գործին մէջ որ եւ է դեր մը կա-
տարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանա-
գրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացին Մար-
դուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ “կենդա-
նացուցիչ դիականց” անուանելով՝ չի հասկընար
այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ
եւ մենք ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք:
Ուրեմն Baudissin լիովին իրաւունք ունի, երբ
կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրու-
թիւններով աւելի “բժշկել” կը հասկընային:

Հնով որսորդ աստուած մը կը ներկայա-
ցուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան
մը վըայ², բայց Թէ Հոս ալ յատկապէս ինչ
պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լուէ արձանա-
գրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղե-
կութիւնները: Ըստ ԱԼ-Նատիմի³ շունը խառանի
մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատու-
ցանէին: Զայս կ'ազնարկէ անշուշտ Յակովբ
Սրճեցիին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ
տաղին մէջ "շներով տէր մը"⁴ կը յիշէ իբրեւ
աստուած խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք⁵
ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզեն
նոյնացընել, զոր Տակիտոս⁶ Հերակղէս կ'ան-

1 Zimmern, Zum Neujahrsfest II., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. *Zf. d. v. w. G.* ZDMG. 1922, 42 48-50.

² Gazette Archéologique 1879, 52, 178.

3 *Asiatic*. Fihrist, *S. 326*.

⁴ ZDMG. 29, S. 110.

⁵ Revue d'Archéologie I, 227-228.

6 Annal. XII, 13.

¹ ZDMG. 1922, 49 52-53.

1 ZDMG. 1922, էջ 52-53.
2 Առաջագրված էր Երևանի Կոմիտեի Կենտրոնի կողմից:

ուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակղէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արայն փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակղէսին տօնին, փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ Հերակղէսի պատկերը կ'այրէին¹: Այս արարողութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչեւ այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովհ. Մկրտիչի տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ շնասէր եւ շնապաշտ խառանի մէջ կը պաշտուէր նաեւ Թամիմուզ եւ անոր պաշտօնը՝ ըստ Էլ-Մաքրիզի² բացայայտ վկայութեան մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը փիւնիկեցիներու քով: Էսգուլապիոսի նուիրական կենդանին էր այն, որ օձերուն հետ բաղմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան եւ օձին աստուծոյն նուիրական ըլլալուն պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այն էր, որ ինքը ըծիղ էր միանգամայն իբրեւ աստուած, իսկ շուն եւ օձ ըլլալէ զօրութիւններու կրողներ: Շան մասին ըսածս աւելի իմ մակարեւրութիւնս է, իսկ օձինը արդէն հանրածանօթ է: Շնագաւիթ կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ'իսկ կայ եղբոր, ուր կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի³ փիւնիկեան Հերակղէս, որ փիւնիկեան Էլմուճ-Էսգուլապիոսի հետ նոյն է: Bochart⁴ համաձայն Էսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է בֶּחֱ-שָׁן = Իշ-Քալիպի, այսինքն՝ մարդաշուն: Այս մեկնութիւնը կրնայ խնդրական ըլլալ, սակայն փիւնիկեցիներու քով աւանդութիւն մը կար, որուն համաձայն Էսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է⁵: Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անով աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուհիէն հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նոյնպէս դիցուհւոյն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուհւոյն նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ בֶּחֱ-שָׁן = Քեւապիմ⁶, այսինքն՝ շներ կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն

վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեգոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական Անուբիս հոգիները սանդարամետ առաջնորդող աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի՝ «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»¹:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏՈՎԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՆՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐՈՒՍԵԿԻ

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲՈՒՋԱՆԴԱՅԻՈՅ

(Շարունակութիւն:)

ՃԼԱ. 1151. Խառն, բանջար: 1164. Խառն, բանջար, յորմէ եւ Եղախուկ, Թ. 608, եւ Սեւեհիւր, Թ. 2739, եւ Սպիտակ-Խառն, Թ. 1164, 608:

= Նշանակեմ զպրս. «Խեհիւր. է խոտ իմն որ յորդեալ առաւելու զկաթն կնոջ», Գէորգ:

ՃԼԲ. 1121. Խառն, գլ. Galanga: 3351. Խառն, գլ. Galanga:

ՃԼԳ. 1328. Կառն 3150. «Բառ. տես թախ» (756, «Թախ. որ է Բառ.», Ամիրտուլ-վաթ. ըստ Պայթարայ՝ Տեսակ մի մեծ Արմաւ.)

= Նշանակեմ զպրս. «Թաւ. է ծառ իմն որոյ պտուղն կոչի Պառնէն Խառն, յորոյ կեղեւոյն՝ չուան ոլորեալ ի գործ ածեն», Գէորգ:

ՃԼԴ. 1377. «Կառն-ը? Հացի ծառ ըսուած է. բայց ոչ ըսողն եւ ոչ ըսածն յայտնի է ինձ», — 1489. «Կառն-ը, Հացի փայտ կոչուած է ի Բժշկարանս», եւ այլն: Կառն-ը կը յիշուի եւ ի Թ. 1487, Կառն-ը:

¹ Clemens Alex. Recognit. X, 24.

² El-Maqrissi. (Chwolsohn II 604, 607 եւն):

³ Wachsmut, Athenaens I, 461.

⁴ Opera omnia I, 663.

⁵ Լակտանտիոս. De falsa religione I, 10.

⁶ Orelli, Religionsgeschichte, I, 264. — Հմմտ.

նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.